Η Παιδαγωγική του Χρέους και η κατασκευή του νέου εκπαιδευτικού υποκειμένου

Γεώργιος Πασιάς*

«Δεν υπάρχει καλύτερος τρόπος νομιμοποίησης των σχέσεων εξουσίας, από το να τις κάνεις να δείχνουν ηθικές και να τις αναπαλαιώνεις με τη γλώσσα του χρέους – ιδίως, επειδή αυτό δημιουργεί αυτομάτως την εντύπωση ότι ο αδύνατος κρίκος της υπόθεσης είναι αυτός που κάνει κάτι μεμπτό».

David Graeber
Χρέος: Τα πρώτα 5.000 χρόνια

Περιληψη

Η έννοια του «χρέους» αποτελεί κεντρικό ζήτημα τα τελευταία χρόνια καθώς συνδέθηκε με διάφορες 'στιγμές' της «κρίσης» (οικονομικής, πολιτικής, κοινωνικής, εκπαιδευτικής) σε εθνικό και διεθνές επίπεδο κατά τη διάρκεια της δεκαετίας 2010-20. Στη μελέτη συνδέονται η έννοια της «αγωγής» με την έννοια του «χρέους» και υποστηρίζεται ότι το «χρέος» συγκροτεί «λόγο», διαμορφώνει σχέσεις και συνειδήσεις, παράγει εξουσία. Σκοπός του άρθρου είναι η κριτική ανάγνωση σύγχρονων, διακριτών όψεων της «παιδαγωγικής του χρέους» (ηθικής, οικονομικής, κοινωνικής, εκπαιδευτικής) ως «τεχνο-λογίας βιοπολιτικού ελέγχου και κατασκευής του σύγχρονου εκπαιδευτικού (κοινωνικού και πολιτικού) «χρεωμένου» υποκειμένου, η οποία συνδέεται με μια νέα θεώρηση για το ανθρώπινο κεφάλαιο, καθορίζεται από την επικυριαρχία της νεοφιλελεύθερης κυβερνησιμότητας και ελέγχεται από την βιοεξουσία μιας χρεωμένης, επισφαλούς και αναλώσιμης κοινωνίας.

Λέξεις-κλειδιά: Παιδαγωγική του χρέους, κυβερνησιμότητα, βιοπολιτική, επιχειρηματίας-εαυτός, επιφαλής κοινωνία

* Καθηγητής ΕΚΠΑ

Εισαγωγή: Μεθοδολογικά απεικάσματα

Το αναλυτικό παράδειγμα της μελέτης συνδέει την έννοια του χρέους με την κατασκευή του σύγχρονου εκπαιδευτικού (κοινωνικού και πολιτικού) υποκειμένου. Θεωρεί το χρέος *ως λόγο, ως ρηματική πρακτική*, που ασκείται σε συγκεκριμένο ιστορικο-κοινωνικό συγκείμενο και επηρεάζεται από το γενικότερο οικονομικό-πολιτικό πλαίσιο και τις σχέσεις εξουσίας-γνώσης. Αντίστοιχα, θεωρεί ότι η κατασκευή του υποκειμένου συνδέεται με τον βιοπολιτικό έλεγχο και συγκροτείται μέσω της «κυβερνησιμότητας» (governmentality), δηλ. μέσω μηχανισμών και τεχνολογιών επιτήρησης και ελέγχου που επιδιώκουν τον μετασχηματισμό της ανθρώπινης ζωής (Foucault, 1991, Dean, 2010). Η κυβερνησιμότητα αναφέρεται στη «διαγωγή της διαγωγής» (the conduct of conduct) και εμπεριέχει ουσιωδώς τους τρόπους μέσω των οποίων κυβερνήσεις και φορείς αξιοποιούν τις σχέσεις «γνώσης-εξουσίας» για να σχεδιάσουν/εφαρμόσουν πολιτικές που διαμορφώνουν και ρυθμίζουν τις συμπεριφορές των (κοινωνικών και πολιτικών) υποκειμένων (Burchell, et al., 1991, Peters, et al.,2009). Επιπρόσθετα, «βιοπολιτική» και «κυβερνησιμότητα» υποδεικνύουν μια διττή ανάγνωση της έννοιας του ελέγχου στο «υποκείμενο»: α) ελέγχου του «υποκειμένου ως εαυτού», δηλ. αυτοελέγχου στο πλαίσιο της σχετικής αυτονομίας του και ελέγχου του ως «υπο-κειμένου», δηλ. ελεγχόμενου από εξωτερικούς φορείς (Brockling, Krasmann & Lemke, 2011, Oberprantacher & Siclodi,2016b). Ειδικότερα:

α. Το «υποκείμενο» ως διακριτή αυτόνομη οντότητα, ως «εαυτός» αναφέρεται στην κατασκευή και την θεώρηση του εαυτού, στους τρόπους αυτογνωσίας και αυτοκαθορισμού του ατόμου, δηλ. τους τρόπους με τους οποίους τα άτομα στα πλαίσια της σχετικής τους αυτονομίας, αυτοπροσδιορίζονται και αυτοελέγχονται (αυτο-κυβερνώνται) σύμφωνα με αυτό που θεωρούν ορθόν και αληθές.

β. το υποκείμενο ως «υπο-κείμενο», αναφέρεται στους τρόπους και στις διαδικασίες διαμέσου των οποίων τα άτομα κυβερνώνται και υπό-κεινται σε συστήματα εξωτερικού ελέγχου στο πλαίσιο των υφιστάμενων σχέσεων εξουσίας-γνώσης, των συστημάτων συμβολικού και κανονιστικού ελέγχου και των καθεστώτων πειθαρχίας και υποτέλειας που τα συνοδεύουν (Rosenberg & Milchman, 2009, Carnera, 2012, Oberprantacher & Siclodi, 2016a).

Η έννοια του «χρέους» αποτελεί κεντρικό ζήτημα στη σύγχρονη πολιτική, κοινωνική και εκπαιδευτική ατζέντα καθώς συνδέεται, μεταξύ

άλλων, με τις κρίσιμες έννοιες της οικονομικής και κοινωνικής κρίσης, του βιοπολιτικού ελέγχου, της απομείωσης της δημόσιας σφαίρας και των δικαιωμάτων, της διάρρηξης κοινωνικής συνοχής (Lazzarato, 2014, 2015). Η αφήγηση του χρέους διατρέχει και υπερβαίνει παραδοσιακές διχοστασίες όπως δήμος/αγορά, συλλογικό/ατομικό, δημόσιο/ιδιωτικό καθώς το χρέος δεν αφορά/εξαντλείται σε ατομικό επίπεδο, αλλά διαπερνά και διαβρώνει ολόκληρο τον κοινωνικό ιστό, το κράτος, τα άτομα, τις συλλογικότητες, την κοινωνία ολόκληρη (Di leo, et al, 2018).

Το «χρέος» λειτουργεί οικονομικά, πολιτικά, κοινωνικά, θεσμικά, ιδεολογικά, ηθικά.

Στην αφήγηση του (οικονομικού) χρέους συναντάμε την κριτική για τον γνωστικό βιο-καπιταλισμό, το «ικανοκεντρικό» μοντέλο μάθησης, τον νεοφιλελευθερισμό, την οικονομική κρίση και την επικυριαρχία των αγορών (Paraskeva & Macrine, 2015, Macrine, 2016).

Στην αφήγηση του (πολιτικού) χρέους συναντάμε την κριτική για τις σύγχρονες «βιο-πολιτικές της γνώσης», την κυβερνησιμότητα, την επιτελεστικότητα, την βιοπολιτική πειθαρχία, την επιτήρηση, τον έλεγχο, τις νέες μορφές διακυβέρνησης (Lazzarato, 2015, Peters, 2016).

Στην αφήγηση του (κοινωνικού) χρέους συναντάμε την κριτική για τις κοινωνίες της επισφάλειας, της αβεβαιότητας, της απορρύθμισης των εργασιακών σχέσεων, της κοινωνικής εξάρθρωσης (Mahmud, 2013, 2015).

Στην ηθική του χρέους συναντάμε τη σχέση πιστωτή-οφειλέτη και την κριτική για την ενοχή, την υπόσχεση και τη δέσμευση για την αποπληρωμή του, αλλά και την χειραγώγηση, τη συμμόρφωση και την τιμωρία (Νίτσε, 2005, Lazzarato, 2014).

Στην «γραμματική του χρέους» συναντάμε όλες τις βασικές λειτουργίες της «γραμματικής του σχολείου». Το «χρέος», όπως ακριβώς και η εκπαίδευση/το σχολείο, ασκεί κυριαρχία, ταξινομεί, εγχαράσσει, κυρώνει, αναπαράγει, υποτάσσει, αποκλείει, αποβάλλει, τιμωρεί. Κυρίως, όμως, συνδέεται με την ηθική, κοινωνική και πολιτική κανονικοποίηση των ατόμων και τον βιο-πολιτικό έλεγχο της κοινωνίας (Πασιάς, κα., 2016).

Το αναλυτικό-ερμηνευτικό παράδειγμα της μελέτης εστιάζει/διερευνά την καθήλωση του νοήματος γύρω από ορισμένα κομβικά σημεία/έννοιες - κλειδιά (νεοφιλελεύθερη ορθολογικότητα, βιοπολιτική, κυβερνησιμότητα, επιτελεστικότητα) που περιγράφουν την «παιδαγωγική του χρέους» ως αντιπροσωπευτικό σημαίνον των σύγχρονων σχέσεων γνώσης-εξουσίας και ως «τεχνο-λογίας» κατασκευής του σύγχρονου εκπαι-

δευτικού υποκειμένου (Besley & Peters, 2007). Παράλληλα, επιχειρεί την ανάγνωση της «παιδαγωγικής του χρέους» ως μια συνάρθρωση της εκπαιδευτικής διακυβέρνησης με τις σύγχρονες πολιτικές της γνώσης, τις νέες θεωρήσεις για το *ανθρώπινο κεφάλαιο* (educapitalization), τη *«νέα μάθηση»* (l'earning) και τις απαιτήσεις της *«κοινωνίας των ικανοτήτων»* (competence based society). Η ερμηνευτική προσέγγιση δίνει έμφαση στην κατασκευή των «πεδίων ρηματικότητας» των λόγων με σκοπό όχι μόνον την κριτική ανάλυση των ηγεμονικών συναρθρώσεων, αλλά και την «απο-φυσικοποίηση» των σημασιών του νοήματος που ενισχύουν, προωθούν, επηρεάζουν και αλληλεπιδρούν με τις κοινωνικές πρακτικές (Laclau & Mouffe, 1985, Foucault, 1987α,β, Wodak & Meyer, 2001, Howarth, 2008, Phillips & Jorgensen, 2009, Fairclough 2003).

1. Η γραμματική του σχολείου. Ο 'λόγος' της αγωγής ως βιοπολιτικός έλεγχος.

Η βασική πολιτική παράδοση του Δυτικού πολιτισμού έχει τις ρίζες της στην αρχαία Ελλάδα (Αριστοτέλης : «ο άνθρωπος είναι ζώον πολιτικόν») και συνίσταται στη βασική διάκριση μεταξύ της «ζωής» και του «βίου». Της «ζωής» ως της γυμνής ζωής, της φυσικής ανθρώπινης ύπαρξης (bare life) και του «βίου» ως της πολιτικής ύπαρξης εντός και διαμέσου της θεσμισμένης οργάνωσης της κοινωνίας (Agaben, 2005a). Η μετάβαση από την «ζωή» στον «βίο» συνδέθηκε άρρηκτα με το αξιακό σύστημα και την οργάνωση της «πόλεως», τη συγκρότηση και την παραγωγή ενός βιοπολιτικού σώματος, των «πολιτών» και των δικαιωμάτων τους και πραγματοποιήθηκε, κυρίως, διαμέσου της αγωγής. Στις νεωτερικές κοινωνίες, η ιδιότητα του πολίτη «ως η συγκρότηση του Λόγου δια μέσου των θεσμών» έφτασε στο απόγειό της και συνδέθηκε άρρηκτα με τα κεντρικά σημαίνοντα της νεωτερικότητας όπως το κεφάλαιο, η εργασία, η διακυβέρνηση, τα ανθρώπινα δικαιώματα και το αξιακό σύστημα (Turner, 1993, Bellamy & Kennedy-Macfoy, 2014).

Η διαδικασία της αγωγής και ο εκπαιδευτικός θεσμός υπήρξαν τα βασικά μέσα για την κατασκευή του πολιτικού υποκειμένου και την παραγωγή του βιοπολιτικού ελέγχου, στον καταστατικό πυρήνα του οποίου βρίσκουμε την άσκηση της εξουσίας, την κυριαρχία, τη συμμόρφωση, την ενσωμάτωση, αλλά και την «κατάσταση εξαίρεσης» (state of ex-

ception), την απαγόρευση και τον αποκλεισμό (Agaben, 2005b, Lemke, 2011, Cisney & Moran, 2016).

Η «γραμματική του σχολείου» μέσω του διττού χαρακτήρα της έννοιας 'discipline' ως «γνώσης» και ως «πειθαρχίας» συνδέθηκε με την παραγωγή του βιοπολιτικού ελέγχου που αποσκοπούσε : α) στη συγκρότηση του υποκειμένου μέσα από τον έλεγχο του σώματος, της ομιλίας, της σκέψης και β) στον έλεγχο του πληθυσμού μέσω των δομών διακυβέρνησης. Δεν μπορούμε να σκεφτούμε τη συγκρότηση του σχολείου, τη λειτουργία του εργοστασίου, την οργάνωση του στρατού, την ανάπτυξη του καπιταλισμού χωρίς τις βιοπολιτικές προστακτικές: *πειθαρχία, επιτήρηση, έλεγχος, εξετάσεις, εγχάραξη, ταξινόμηση,* αλλά και την (προτεσταντική) *ηθική της εργασίας*, την *ηθική κανονικοποίηση και τη* «*φυσικοποίηση*» ως βασικές έννοιες στη νομιμοποίηση των θεσμών και αξιών και στη διακυβέρνηση της κοινωνίας (Πασιάς, κα., 2016).

Ο ρόλος του σχολείου στην παραγωγή του βιοπολιτικού ελέγχου υπήρξε καθοριστικός : Το «πειθαρχικό» σχολείο αποτέλεσε τον κατεξοχήν μηχανισμό εξουσίας και καθυπόταξης της παιδικής ηλικίας σε φαντασιακό, συμβολικό και πραγματικό επίπεδο. Το νεωτερικό σχολείο συγκροτήθηκε ως συμβολικός και υλικός πειθαρχικός κανονιστικός μηχανισμός, που επιδρά στους μαθητές, αναμορφώνει τη συμπεριφορά τους, επεκτείνει τα αποτελέσματα της σχολικής εξουσίας, τα καθιστά γνωρίσιμα και υπάκουα και τα μεταβάλλει σε αντικείμενα μιας ηθικής, κοινωνικής και πολιτικής κανονικοποίησης (Dekker & Lechner, 1999, Deacon 2005).

Μια από τις βασικές/ουσιώδεις επιρροές του σχολικού θεσμού και των παιδαγωγικών πρακτικών αφορά στην ηθική συγκρότηση του μαθητή. Οι μορφές και οι πρακτικές διακυβέρνησης των ατόμων (μελλοντικών πολιτών) συνδέονται/εξαρτώνται προπάντων από την μορφοποίηση της υποκειμενικότητας των μαθητών (Πασιάς, κα., 2016). Σχολείο σημαίνει «εκ-παίδευση», δηλ. σημαίνει εργασία επί του εαυτού! Η ηθική κανονικοποίηση των μαθητών συνίσταται από μια αμφίδρομη σχέση μεταξύ «χρέους» και «εαυτού» : η αγωγή συγκροτείται διαμέσου της έννοιας του χρέους, το χρέος συγκροτείται διαμέσου της παιδαγωγικής σχέσης. Η βαθύτερη ουσία της αγωγής αφορά στη διαμόρφωση μιας ηθικής συνείδησης και συμπεριφοράς που βασίζεται στο χρέος : χρέος προς την οικογένεια, χρέος τη θεότητα, χρέος προς την κοινωνία, χρέος προς το κράτος/την πολιτεία, χρέος απέναντι στον πιστωτή! Και στον πυρήνα της ηθικής συνείδησης και συμπεριφοράς, η «βιοπολιτική» εντολή : να τιμάς

το χρέος σου! (Lazzarato, 2014).

Ιστορικά ο εκπαιδευτικός θεσμός αποτέλεσε προνομιακό χώρο/πεδίο για την άσκηση της βιοεξουσίας (biopower) του Κράτους και στον βιοπολιτικό έλεγχο για την κατασκευή του πειθαρχημένου, κυβερνήσιμου, επιτελεστικού, προσαρμόσιμου και ελεγχόμενου υποκειμένου (Deacon 2002). Η εκπαιδευτική διακυβέρνηση συγκροτήθηκε από «τεχνο-λογίες» («τεχνικές» και «λόγους») που αφορούν σε σχέσεις εγκλεισμού, επιτήρησης, ελέγχου, κατηγοριοποίησης, ταξινόμησης, καταμερισμού της σχολικής εργασίας, κ.α. (Landahl, 2013). Οι σημειολογίες της σχολικής εξουσίας αφορούν τόσο στους *παιδαγωγικούς κώδικες* διαμέσου των οποίων εκφέρεται ο κυρίαρχος εκπαιδευτικός λόγος (διδακτικός και ρυθμιστικός) (Bernstein, 1989), όσο και στην «*υλικότητα του σχολείου*» (Lawn & Grosvenor, 2005) και στη «*χορογραφία του σχολείου*» (Eggermont, 2001), οι οποίες περιλαμβάνουν τα υλικά σημαίνοντα (design, technology, objects, routines) αλλά και μια σειρά από κανόνες, ρυθμίσεις και τελετουργίες, που αποσκοπούν στην άσκηση της βιο-παιδαγωγικής εξουσίας στους μαθητές (Deacon 2005).

Η «βιο-παιδαγωγική» κατασκευάστηκε ως σύστημα κυβερνησιμότητας, δηλ. ελέγχου της διαγωγής των ατόμων (the conduct of conduct), για να επιβάλλει τις πειθαρχίες (σώματος, πνεύματος, χρόνου, δεξιοτήτων), και κωδικοποιήθηκε σε κανόνες που ενεγράφησαν σε ένα «εσωτερικό σύστημα ιδεών και στάσεων» και συνέθεσαν το σύνολο των έξεων (habitus) των ατόμων, ως αναπόσπαστο κομμάτι της ηθικής συνείδησης και της κοινωνικής και πολιτισμικής τους ταυτότητας (Bourdieu,1990, Foucault, 2012).

Η εξέλιξη στις δομές και τις μορφές οργάνωσης και λειτουργίας του νεωτερικού σχολείου από τις νεωτερικές «πειθαρχικές κοινωνίες» προς τις σύγχρονες «κοινωνίες ελέγχου» (Deleuze, 1992) υπήρξε αργή και σταδιακή. Στην διάρκεια του 20ου αιώνα η «εκπαιδευτικοποίηση» ή «παιδαγωγικοποίηση» (educationalization/ pedagogization) της κοινωνίας (Depaepe & Smeyers, 2008, Depaepe et al., 2008). θα συνδεθεί με νέες μορφές εκπαιδευτικής διακυβέρνησης και τον βιοπολιτικό έλεγχο του πληθυσμού. Μια ουσιώδης, όμως, αλλαγή του εκπαιδευτικού παραδείγματος που αφορά στη 'μετα-μόρφωση' του εκπαιδευτικού υποκειμένου σε οικονομικό υποκείμενο μέσω της θεωρίας του «ανθρώπινου κεφαλαίου» θα ολοκληρωθεί στα τέλη του 20ου αιώνα (Spring, 2015, Klees, 2016). Τα βασικά, όμως, χαρακτηριστικά της νεωτερικής βιοπαιδαγωγικής ορθολογικότητας (πολιτική και ηθική κανονικοποίηση, πειθάρχηση,

επιτήρηση, έλεγχος, αξιολόγηση, συμμόρφωση) θα παραμείνουν - αν και διαφορετικά, ως τα ποιοτικά χαρακτηριστικά τους - αναλλοίωτα και θα συνδεθούν αναπόφευκτα με τη σύγχρονη γραμματική του χρέους.

2. Η γραμματική του χρέους. Η κατασκευή του χρεωμένου υποκειμένου

Το χρέος αποτελεί/συνιστά μια οικονομική σχέση που δεν μπορεί να διαχωριστεί από την παραγωγή ενός υποκειμένου του χρέους (χρεωμένου υποκειμένου) και την «ηθική» του, δηλαδή την οικονομική και υποκειμενική παραγωγή, ένα *ήθος*. Ο χρεωμένος άνθρωπος έχει γίνει το σημαντικότερο υποείδος του homo economicus (Lazzarato, 2014).

Η οικονομία του χρέους συνεπάγεται πάντοτε την ηθική ως «εργασία πάνω στον εαυτό», την «εργασία επί του εαυτού» που να μπορεί να συνδυάσει την νεοφιλελεύθερη ορθολογικότητα, την επιχειρηματικότητα και την ηθική (Read, 2009, Dardot and Laval, 2014). Ο «χρεωμένος άνθρωπος» αντιπροσωπεύει μια συγκεκριμένη μορφή homo oeconomicus που βασίζεται στον έλεγχο της υποκειμενικότητας, η οποία μετατρέπει τους πάντες (καταναλωτές, χρήστες και εργαζόμενους) σε «οφειλέτες». Αυτή η μετατόπιση απαιτεί επίσης μια νέα ηθική ιδεολογία: *υπόσχεση* (για αποπληρωμή του χρέους) και *σφάλμα* (για τη σύναψη χρέους), ουσιαστικά πρόκειται για αντικατάσταση των εννοιών της *προσπάθειας* και της *ανταμοιβής*, για την υπαγωγή των ηθικών αξιών στις οικονομίες της εργασίας (Lazzarato, 2014).

Το χρέος έχει τη δική του ηθική (να τιμάς το χρέος σου) που είναι διαφορετικό και συμπληρωματικό με την παραδοσιακή «ηθική της εργασίας» (επιβράβευση προσπάθειας). Η υποχρέωση δημιουργεί ένα μεμονωμένο υποκείμενο που αισθάνεται υπεύθυνο και χρεωμένο απέναντι στον πιστωτή του. Αυτή η διαδικασία αφορά πλέον ολόκληρη την κοινωνία - μέσω του μηχανισμού του δημόσιου χρέους - που είναι υπόλογη και χρεώνεται προς τους πιστωτές, με συνέπεια οι μελλοντικές γενιές να είναι ήδη χρεωμένες όταν γεννηθούν (Read, 2009).

Ο (εσωτερικός) μηχανισμός της χρέωσης επηρεάζει καταλυτικά την συγκρότηση του υποκειμένου (ως «υποκειμενικότητας» και ως «υπο-κειμένου») μέσω της σχέσης πιστωτή-οφειλέτη. Ο ορθολογισμός του χρέους βασίζεται στην «εμπιστοσύνη» και στη «νομική υποχρέωση». Ο πι-

στωτής πρέπει να είναι σε θέση να εμπιστεύεται αυτήν την υπόσχεση και να τη υποστηρίζει με μια νομική σύμβαση. Η υπόσχεση, η εμπιστοσύνη, οι νομικές σχέσεις είναι η δι-υποκειμενικότητα της οικονομίας του χρέους. Η επιτυχής αναπαραγωγή της οικονομίας του χρέους προϋποθέτει υποκειμενικά ότι ο οφειλέτης εσωτερικεύει την αποπληρωμή με τις έννοιες «ευθύνη», «ενοχή», «σφάλμα» κ.λπ. (Νίτσε, 2005, Despain, 2017).

Το νέο υποκείμενο που διαμορφώνεται από το χρέος είναι ο «υπεύθυνος» οφειλέτης ο οποίος (πρέπει να) αισθάνεται πάντα ένοχος για τη δική του κατάσταση, καθώς και να ανησυχεί για το ότι δεν μπορεί να εκφράσει πλήρως τον «επιχειρηματία-εαυτό» ή το «οικονομικό υποκείμενο» που προκαλείται από τη νεοφιλελεύθερη πίστη (Dardot and Laval, 2014). Κατ΄ αυτόν τον τρόπο το χρέος εμφανίζεται τότε ως ένας μηχανισμός βιοπολιτικής κυβερνησιμότητας (Peters, 2016). Ο οφειλέτης μπορεί να θεωρηθεί ως «ελεύθερο» άτομο, αλλά οι ενέργειές του, η συμπεριφορά του, περιορίζονται στα όρια που ορίζει το χρέος στο οποίο έχει συνάψει. Τα χρεωμένα άτομα (σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο) θεωρούν την «ελευθερία» τους ως επιλογή μόνο του τρόπου εξόφλησης του χρέους. Η ελευθερία θεωρείται και είναι μια «περιορισμένη επιλογή» (Lazzarato, 2014, 2015).

Ο Lazzarato υπογραμμίζει ότι το χρέος αντιπροσωπεύει σαφώς μια «κοινωνική μηχανή» που διέπει τη συμπεριφορά. Δίνει έμφαση στη σημασία του χρέους ως μηχανισμού που επιβάλλει, απαγορεύει, ρυθμίζει, κατευθύνει, καθοδηγεί, ιεραρχεί και ομαλοποιεί τις υποκειμενικότητες. Σημειώνει επίσης ότι η δυναμική της σχέσης πιστωτή / οφειλέτη είναι μια σχέση εξουσίας που οργανώνει τον έλεγχο της υποκειμενικότητας με μηχανισμούς υποταγής και τεχνικές διακυβέρνησης συμβατές και ενσωματωμένες στις συνθήκες διαχείρισης του «ανθρώπινου κεφαλαίου». Ο «χρεωμένος εαυτός» υπόκειται στην εξουσία του μηχανισμού της πίστωσης και της οφειλής με τέτοιο τρόπο ώστε το «υποκείμενο» να καθίσταται υπεύθυνο και ένοχο για τις δικές του «πράξεις», «παραλείψεις» και «συμπεριφορές». Ο νεοφιλελεύθερος homo economicus, το σύγχρονο «ανθρώπινο κεφάλαιο», είναι ριζικά διαφορετικός από τον κλασικό homo economicus, γιατί δεν είναι πλέον «άτομο ελευθερίας», ενιαίο και «αδιαίρετο». Αντίθετα, μέσω του «χρέους» καθίσταται ένα «διαιρετό υποκείμενο», διαρκώς αποσυντιθέμενο και κατακερματιζόμενο, χειραγωγημένο και απόλυτα κυβερνώμενο (Lazzarato, 2014, 2015).

Ο περιορισμός της ελευθερίας ισχύει και στο συλλογικό επίπεδο. Με την υπαγωγή μιας κοινωνίας σε καθεστώς χρέους καταργούνται πολλές

δημοκρατικές διαδικασίες με αποτέλεσμα οι πολίτες να γίνονται: οφειλέτες ως άτομα, ως νοικοκυριά, ως χώρες, ως κοινωνίες. Το χρεωμένο όν είναι ένα «ά-χρονο» υποκείμενο χωρίς δυνατότητα πολιτικής παρέμβασης. Το πολιτικό σύστημα είναι κλειστό και ελεγχόμενο. Η επιλογή ευελιξίας στην αντιμετώπιση του χρέους είναι περιορισμένη ή δεν υφίσταται. Οι κανόνες που καθορίζονται από τις αγορές πρέπει να τηρούνται και να είναι αποδεκτοί και σεβαστοί (Stavrakakis, 2013).

Στο επίπεδο του κράτους αυτή η συνθήκη οδηγεί αναπόδραστα στην διαιώνιση της «κατάσταση του χρέους» μέσω της δημιουργίας ενός «Κράτους του χρέους», ενός «χρεωμένου κράτους». Ενός κράτους που εξαρτά την ύπαρξή του από την ικανότητά του να δανειστεί κεφάλαιο από τους δανειστές υπό όρους και προϋποθέσεις δανεισμού και πληρωμής που οι πιστωτές (οι αγορές) θέτουν. Το χρέος δεν είναι μόνο ζήτημα προϋπολογισμού και οικονομικών ζητημάτων, αλλά και μια πολιτική σχέση υποταγής και υποδούλωσης που νομιμοποιεί την αναστολή της δημοκρατίας υπέρ της «τεχνο-επιχειρηματικής κυβέρνησης», η οποία εξαρτάται από τα συμφέροντα του χρηματοπιστωτικών αγορών (Lazzarato, 2015). Από αυτή την άποψη, η διακυβέρνηση του κράτους/της πολιτείας από το χρέος αποτελεί μια «κατάσταση εξαίρεσης» που ελέγχεται από το υβριδικό καθεστώς της «μετα-δημοκρατίας» και συνοδεύεται από την απομείωση της πολιτικής, τον περιορισμό του δημόσιου χώρου και την αποδυνάμωση του δημόσιου διαλόγου (Crouch, 2006).

3. Οι οικονομίες του χρέους. Ένας νέος ρόλος για το κεφάλαιο

Η σύγχρονη έννοια του 'χρέους' συνδέεται αδιάρρηκτα με την κατασκευή μιας νέας οικονομικής υποκειμενικότητας, του χρεωμένου υποκειμένου (ατομικού και συλλογικού) και της δημιουργίας της «οικονομίας χρέους». Οι οικονομίες χρέους (debt economy) συνδέονται με τον σύγχρονο μετασχηματισμό του κεφαλαίου, την επικράτηση του χρηματιστηριακού καπιταλισμού (financialization) και του γνωστικού (βιο)-καπιταλισμού (cognitive bio-capitalism), στο πλαίσιο των οποίων επηρεάζονται και μετασχηματίζονται ριζικά παραδοσιακές έννοιες όπως το κεφάλαιο, η εργασία και η εκπαίδευση (Pierce, 2013, Fumagali et al, 2019). Η οικονομία του χρέους (το χρεωμένο οικονομικό υποκείμενο) συνδέεται/βασίζεται σε νέους όρους/έννοιες όπως η άυλη εργασία (immaterial labour), οι ερ-

γαζόμενοι της γνώσης (knowledge workers), ο επιχειρηματίας εαυτός (entrepreneurial self), η επισφαλής εργασία (precarious work / precariousness) (Lazzarato, 1996, Lee et al., 2005, Gill & Pratt, 2008, Uluorta & Quill, 2009).

Ο νεοφιλελευθερισμός, ο χρηματιστηριακός καπιταλισμός και ο γνωστικός βιο-καπιταλισμός αποτελούν, μεταξύ άλλων, κεντρικά σημαίνοντα της αλλαγής του σύγχρονου οικονομικού παραδείγματος. Ο νεοφιλελευθερισμός αναφέρεται σε ένα ιδιαίτερο πρότυπο οικονομικής και πολιτικής διακυβέρνησης, το οποίο διαπερνά και ελέγχει τον τρόπο με τον οποίο συγκροτούνται και αλληλεπιδρούν οι ρηματικές πρακτικές της γνώσης και της πολιτικής εκμάθησης (Olssen, 2006, Lazzarato, 2009). Με τον όρο χρηματιστηριακός καπιταλισμός ορίζεται/περιγράφεται ένα οικονομικό σύστημα που χαρακτηρίζεται από την διαρκή μετατροπή της αξίας οποιασδήποτε εργασίας, προϊόντος ή υπηρεσίας σε ανταλλάξιμο χρηματιστηριακό είδος. Ο χρηματιστηριακός καπιταλισμός αντιπροσωπεύει μια συγκεκριμένη εκδοχή ενός αυξανόμενου υλικού και συμβολικού ελέγχου που καθορίζεται από του όρους της αλγοριθμικής οικονομίας και του ψηφιακού εκσυγχρονισμού των χρηματιστηριακών συναλλαγών στο πλαίσιο της αναπροσαρμογής των αγορών στις απαιτήσεις των οικονομιών της γνώσης και του γνωστικού καπιταλισμού. Κατ΄ αυτόν τον τρόπο, η «αγορά» μετατρέπεται στην κεντρική αρχή οργάνωσης και λήψης αποφάσεων σε πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο (Peters, Besley & Paraskeva 2015). Ο γνωστικός (βιο)καπιταλισμός θεωρείται ως κυρίαρχη πτυχή των οικονομιών της γνώσης, που βασίζεται σε κατασκευές άυλης (πνευματικής και συναισθηματικής) εργασίας παρά στη σωματική, τη φυσική εργασία ως βάση της παραγωγής. Τονίζονται, επίσης, ως βασικές πτυχές αυτής της τελευταίας φάσης του σύγχρονου καπιταλισμού, οι ριζικές επιδράσεις του ψηφιακού κόσμου στις διαδικασίες έρευνας, παραγωγής και κατανάλωσης (ψηφιακός καπιταλισμός, τεχνητή νοημοσύνη, 4η βιομηχανική επανάσταση), στον χώρο της εργασίας (gig economy: απορρύθμιση εργασιακών σχέσεων, προώθηση ευέλικτων και προσωρινών μορφών εργασίας), καθώς και η επέκταση της σημασίας των διανοητικών και συμβολικών αγαθών σε όλα τα πεδία των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων (Hardt, 1999, Hardt & Negri, 2000, Lazzarato, 2009, Moulier Boutang, Y.,2011, Fumagalli, 2011, Peters et al., 2013).

Τις τελευταίες δύο δεκαετίες οι χρηματοπιστωτικές αγορές έχουν σταδιακά κυριαρχήσει στο σύστημα παραγωγής και στην παγκόσμια

οικονομία, αναγκάζοντας τις επιχειρήσεις καθώς και τους οργανισμούς του δημόσιου τομέα και των κρατών να συμμορφωθούν πρωτίστως με τα κεφαλαιακά συμφέροντα. Αυτή η διαδικασία «χρηματοδότησης» της οικονομίας οδήγησε στην ηγεμονία των παγκόσμιων χρηματοπιστωτικών αγορών καθώς και σε έναν θεμελιώδη μετασχηματισμό του πολιτικού και κοινωνικού συστήματος που διέπεται από τον καπιταλισμό της χρηματοπιστωτικής αγοράς (Epstein, 2005, Lapavitsas, 2009, Κατσούλης, 2012).

Η διαχείριση της χρηματοπιστωτικής κρίσης (2008/9) θεωρείται ως ένα άμεσο αποτέλεσμα των ηγεμονίας και των πολιτικών που επέβαλαν τα επιχειρηματικά συμφέροντα, οι τράπεζες και χρηματιστηριακές αγορές («busno-power») σε βάρος της πολιτικής, της κοινωνικής ευημερίας κοινωνίας και του αξιακού συστήματος (Mikl-Horke, 2010). Τα αποτελέσματα και οι επιδράσεις υπήρξαν εμφατικά κατά την πρόσφατη οικονομική κρίση χρέους και την κοινωνική κρίση της περιόδου (2009 - 2014), όταν πολλά κράτη μέλη της ΕΕ (κυρίως του ευρωπαϊκού νότου) βίωσαν με τραγικό τρόπο τα αποτελέσματα της αποδόμησης του κράτους πρόνοιας και του συνταξιοδοτικού συστήματος, την θέσπιση πολιτικών λιτότητας, την απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων και την αποσταθεροποίηση της κοινωνικής συνοχής (Matsagganis, 2012, Dimoulas, 2014, Gutierez, 2014) επιβεβαιώνοντας την αδυναμία του πολιτικού συστήματος να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά τις επιλογές του παγκοσμιοποιημένου, κερδοσκοπικού οικονομικού «καζίνο-καπιταλισμού» (Sinn, 2010, Giroux, 2011).

Η νέα «οικονομία χρέους» που δημιουργήθηκε, δεν άλλαξε μόνο την αρχιτεκτονική της καπιταλιστικής συσσώρευσης αλλά επηρέασε βίαια και τη μορφή των πολιτικών και κοινωνικών σχέσεων. Το χρέος έγινε πανταχού παρόν, επηρεάζοντας χώρες καθώς και εκατομμύρια ανθρώπους σε ολόκληρη την Ευρώπη, καθώς η ηγεμονία της αγοράς συνοδεύτηκε όχι μόνο από την αύξηση της οικονομικής ύφεσης αλλά και από κοινωνικές ανισότητες. Οι κοινωνίες για πρώτη φορά είναι χρεωμένες στις τράπεζες, και το χρέος χρησιμοποιείται από κυβερνήσεις και χρηματοδότες όχι μόνο για τη συσσώρευση πλούτου, αλλά για να υπονομεύσει την πολιτική εξουσία, την κοινωνική συνοχή και την κοινωνική αλληλεγγύη (Marazzi, 2010, Guttmann & Plihon 2010, Federici, 2014).

4. Το χρεωμένο υποκείμενο. Ο «επιχειρηματίας-εαυτός»

Ο νεοφιλελευθερισμός δεν είναι απλώς ένα οικονομικό δόγμα, μια ιδεολογία της «ελεύθερης» καπιταλιστικής οικονομίας. Είναι ταυτόχρονα και περισσότερο μια πολιτική ορθολογικότητα διακυβέρνησης που προωθεί ριζικές αλλαγές στις σχέσεις μεταξύ 'κράτους και αγοράς' και μεταξύ 'δημόσιου/ ιδιωτικού' και επιδιώκει μια γενικευμένη και διάχυτη κοινωνική κανονικότητα, η οποία θεμελιώνεται στην υπαγωγή της πολιτικής, της κοινωνίας και όλων των διαστάσεων της ανθρώπινης ζωής στην εξουσία της οικονομίας και των επιχειρήσεων (Ong, 2006, Brown, 2015). Ο νεοφιλελευθερισμός συγκροτεί μια νέα *πολιτική ορθολογικότητα*, ένα νέο είδος *κυβερνησιμότητας* των ατόμων, το οποίο χαρακτηρίζεται από την αποίκιση της κοινωνικής σφαίρας με το επιχειρηματικό πρότυπο και στηρίζει την ορθολογικότητα της κυβέρνησης στην ορθολογική δράση των ατόμων, τα οποία όμως δρουν ανταγωνιστικά στα πλαίσια της «τεχνητής ελευθερίας» που παρέχεται και ελέγχεται υπό τους όρους του κράτους (Foucault 1991, Barry, Osborne & Rose 1996). Το «αυτόνομο», ικανό και προστατευόμενο στη διαχείριση της ελευθερίας του άτομο του κλασσικού φιλελευθερισμού, αντικαθίσταται από το κυβερνήσιμο υποκείμενο (governable), τον διαχειρίσιμο άνθρωπο (manipulatable man), τον «επιχειρηματία του εαυτού» (entrepreneurial self) σε ένα πλαίσιο που καθορίζεται από νέες μορφές και διαδικασίες διακυβέρνησης, λογοδοσίας και ελέγχου (Lemke, 2001, Gillies, 2008, Brockling, 2016)).

Η προέκταση αυτής της αντίληψης συνδέεται με την απομείωση των αρχών/αξιών του «κοινωνικού», «συλλογικού» και «δημόσιου» χαρακτήρα υπέρ της επικράτησης μιας ατομικής, προσωπικής και επιχειρηματικής διάστασης στην ευθύνη της διαχείρισης των κοινωνικών ζητημάτων. Στον βαθμό που η προσωπική και ατομική ελευθερία μέσα στην αγορά είναι εγγυημένες, κάθε άτομο φέρει την ευθύνη για τον εαυτό του, θεωρείται υπεύθυνο και υπόλογο για τις πράξεις και την ευημερία του (Ball 2004, Ball & Olmedo, 2013). Η νεοφιλελεύθερη αρχή της μεταφοράς της ευθύνης από το κράτος στις οικογένειες και στα άτομα επεκτείνεται εμφατικά στους τομείς της εργασίας, της κοινωνικής πρόνοιας και ασφάλισης, της υγείας, της εκπαίδευσης. Ζητήματα όπως η ανεργία, η υποεκπαίδευση, η οικονομική ανέχεια και δυσπραγία εκλαμβάνονται περισσότερο ως *λάθος του άνεργου,* ως *ηθική αδυναμία του ατόμου* και ως *ατομική ανεπάρκεια* παρά ως δυσλειτουργίες του οικονομικού και κοινωνικού συστήματος (Lazzarato 2009, Beighton 2016).

Στο πλαίσιο αυτού του ερμηνευτικού παραδείγματος, η νεοφιλελεύθερη κυβερνησιμότητα θεωρείται ότι συναρθρώνει / κατασκευάζει μια νέα υποκειμενικότητα, το «επιχειρηματικό υποκείμενο», η οποία εκλαμβάνεται ως οικονομικά υπεύθυνη, καθοριζόμενη από προσωπικά κίνητρα/συμφέρον, είναι αυτορυθμιζόμενη, ευέλικτη και με επαρκή γνώση της αγοράς (Down, 2009, Allen & van der Velden, 2011, Taylor Webb et al., 2014). Συνακόλουθα, η αξία της γνώσης (και της εκπαίδευσης με την ευρύτερη έννοια) έγκειται στην ικανότητα και τη χρησιμότητά της στην «εκπαίδευση για την κεφαλαιοποίηση του εαυτού» ('educapitalization of the self') με σκοπό την ανάπτυξη αποτελεσματικού ανθρώπινου κεφαλαίου μέσα από τη δημιουργία του «εργαζόμενου της γνώσης» (knowledge worker) (Peters & Reveley, 2014).

Στην οικονομία του χρέους, το ανθρώπινο κεφάλαιο μετασχηματίζεται σε «χρεωμένο άνθρωπο», ο οποίος καθορίζεται από προστακτικές σκοπιμότητας, ανταγωνιστικότητας και αποτελεσματικότητας. Διαμορφώνεται ως «επιχειρηματίας του εαυτού», (ο ίδιος είναι το δικό του κεφάλαιο, ο δικός του παραγωγός και η πηγή των εσόδων του) (Peters, 2016, Brockling, 2016). Το επιχειρηματικό υποκείμενο, βρίσκεται πάντα υπό το χρέος και παραμένει πάντα επισφαλές, περιορίζεται στη διαχείριση, σύμφωνα με τους όρους των επιχειρήσεων και του ανταγωνισμού, της δυνατότητας απασχόλησης, της αποπληρωμής των χρεών του, της μείωσης των μισθών και του εισοδήματός του και την απομείωση των δημοσίων παροχών (Lazzarato, 2014).

Η «αγωγή του χρέους» είναι βαθιά πολιτική και ιδεολογική. Διδάσκει τη «λογική του χρέους» ενθαρρύνοντας τους εργαζόμενους/εκπαιδευτικούς/μαθητές να βλέπουν τον εαυτό τους ως «καταναλωτές» γνώσεων και σχολικής εκπαίδευσης, και ως «επιχειρηματίες του εαυτού» που αναπτύσσουν το ανθρώπινο κεφάλαιο, μαζί με την ενσωμάτωση των αρχών της προσωπικής κεφαλαιοποίησης. Τα νεοφιλελεύθερα υποκείμενα δεν κατέχουν το ανθρώπινο κεφάλαιο τους, επενδύουν σε αυτό. Το ανθρώπινο κεφάλαιο δεν αποτελεί μια ιδιοκτησία η οποία μπορεί να πωληθεί, αλλά μια σειρά επενδύσεων σε ικανότητες, δεξιότητες και συμπεριφορές που μπορούν να «διαφοροποιηθούν» και να «τροποποιηθούν» για να ενισχύσουν την αξία του (Simons, 2006, Feher, 2009).

Η εκπαίδευση του χρέους συνδέεται με τον ιδεότυπο της «κοινωνίας των ικανοτήτων» και με το «ικανοκεντρικό» μοντέλο μάθησης. Η συγκρότηση της «κοινωνίας των ικανοτήτων» στο πλαίσιο της «δια βίου μάθησης» διαγράφει την βιοπολιτική μιας καθολικά/ολοκληρωτικά παι-

δαγωγούμενης κοινωνίας (Bernstein, 2001, Bonal & Rambla, 2003, Fejes & Nicoll, 2008, Ball, 2009). Μιας κοινωνίας που ελέγχεται από το αγοραίο νεοφιλελεύθερο παράδειγμα που θέτει βασικές οικονομικές αρχές ως νόρμες του σύγχρονου εκπαιδευτικού δαρβινισμού: την ανταγωνιστικότητα, την προσαρμοστικότητα και την αποδοτικότητα (Olssen, 2006). Αντίστοιχα, το «ικανοκεντρικό» μοντέλο μάθησης συνιστά μια ουσιώδη ανατροπή του πλαισίου της παραδοσιακής εκπαιδευτικής προσέγγισης με κεντρικό σημαίνον τον ιδεότυπο της «νέας μάθησης», της «επικερδούς μάθησης» (l'earning) που συνδέεται απόλυτα με την εισαγωγή νέων μορφών εκπαιδευτικής διακυβέρνησης που βασίζονται τις «πολιτικές των αριθμών» με έμφαση σε έννοιες όπως η ποσοτικοποίηση του εκπαιδευτικού έργου, οι 'μετρήσιμες ικανότητες', η διαρκής απόκτηση, πιστοποίηση και βελτίωση των προσόντων, κα. (Grek, 2009, Ozga et al., 2011, Pasias & Roussakis, 2012, Singh & Harreveld, 2014, Normand, 2016).

Ο ιδεότυπος της «επικερδούς μάθησης» (l'earning: learning & earning) συνδέεται επίσης με την «κυβερνοποίηση της εκ-μάθησης» (governmentalization of learning) δηλαδή τη δυνατότητα κεφαλαιοποίησης της μάθησης, μια αντίληψη που βασίζεται στη θεώρηση της μάθησης ως κεφαλαίου και ως επένδυσης, «της μάθησης ως κεφαλαίου που μπορεί και πρέπει να είναι διαχειρίσιμο και που, ταυτόχρονα, πρέπει να είναι απασχολήσιμο» (Simons & Masechelein 2008). Ουσιαστικά, η βιοπολιτική του χρέους κατασκευάζει το σύγχρονο εκπαιδευτικό υποκείμενο σύμφωνα με μια νέα ορθολογικότητα διακυβέρνησης, αυτήν του αυτορυθμιζόμενου και αυτοελεγχόμενου «επιχειρηματικού υποκειμένου» το οποίο βασίζεται στις δικές του επιλογές και δράσεις σε μια προοπτική «συνεχούς ατομικής βελτιστοποίησης» Ουσιαστικά συνιστά μια νέα κανονικοποίηση που επιβάλλει στα υποκείμενα (μαθητές και εκπαιδευτικούς) να μετατραπούν σε «επιχειρηματίες του εαυτού τους» (Peters, 2001, 2016, Taylor Webb, et al., 2014, Peters, 2016b). Με την εκπαίδευση του χρέους, το χρεωμένο εκπαιδευτικό υποκείμενο διαμορφώνεται ταυτόχρονα μέσα από όρους «φυσικοποίησης» της νέας μάθησης και από όρους μιας οικονομικής «ηθικής κανονικοποίησης» (Beighton, 2016). Μαθητές και εκπαιδευτικοί υπο-χρεώνονται να εμπλακούν σε μια αέναη, ατέρμονη διαδικασία συνεχούς εκ-μάθησης βασισμένης στην πιστοποίηση των προσόντων και στην τυποποίηση μετρήσιμων μαθησιακών αποτελεσμάτων (Simons & Masechelein, 2008, Grek, 2008, Au, 2011). Μαθητές και εκπαιδευτικοί μετατρέπονται σε «επιτελεστικά υποκείμενα» τα οποία πρέπει να είναι κάθε στιγμή έτοιμοι να «χρεωθούν», να «πληρώσουν για

να μάθουν», να πιστοποιηθούν, να αξιολογηθούν, να λογοδοτήσουν, να «πουλήσουν» τις ικανότητες/τον εαυτό τους για ανταποκριθούν στις απαιτήσεις ενός αβέβαιου κι επισφαλούς μέλλοντος (Ball, 2003, 2004, Perryman, 2006, Lumby, 2009).

Η νεοφιλελεύθερη «οικονομική» προστακτική αφορά στην «καταρτισιμότητα» και στην «απασχολησιμότητα» ενός ευέλικτου εργατικού δυναμικού, δηλαδή στη διαμόρφωση μιας «ευέλικτης εκμετάλλευσης» ('flexploitation') (Bourdieu, στο Ball, 2009:204) που στηρίζεται στην ικανότητα του εργαζομένου να «αυτο-ανα-παράγεται», να κατασκευάζει το βιογραφικό του, να είναι δηλαδή «εκ-παιδεύσιμος» και προσαρμόσιμος στις απαιτήσεις της οικονομίας της γνώσης ώστε να ανταποκρίνεται αποτελεσματικά σε διαδικασίες διακοπτόμενης, αποσπασματικής και ασυνεχούς μάθησης και εργασίας (Ball, 2009). Κατ' αυτόν τον τρόπο, η εκπαίδευση του χρέους αντιπροσωπεύει μια νέα δυναμική ηθική τεχνολογία της εξουσίας, η οποία ενισχύει τη «φυσικοποίηση» του σύγχρονου βιοπολιτικού ελέγχου του πληθυσμού με σκοπό την παραγωγή ευπειθών, υπάκουων, παραγωγικών, ευέλικτων και ευκατέργαστων υποκειμένων, το εκπαιδευτικό «βιογραφικό» των οποίων θα (ανα-)προσαρμόζεται και θα «πιστοποιείται» καθόλη τη διάρκεια της ζωής μέσα από κατάλληλες τεχνικές ελέγχου της ποιότητας και της αποτελεσματικότητας (Feyes & Nicoll, 2008). Με αυτόν τον τρόπο, στο πλαίσιο της δια βίου μάθησης, η απόκτηση ικανοτήτων και η πιστοποίηση των προσόντων καθίσταται ενδογενής μεταβλητή στο εκπαιδευτικό σύστημα: όσο περισσότερα διαπιστευτήρια κατέχουν με τη μορφή πιστοποιητικών και πτυχίων, τόσο πιο εμπορεύσιμα καθίστανται τα άτομα. Ο «επιχειρηματίας εαυτός» (entrepreneurial self) υποδεικνύει τη μετατροπή του ατόμου σε έναν μόνιμο μαθητή, απαιτεί την υπαγωγή του σε μια συνεχή, υποχρεωτική και «υπό-το-χρέος» μάθηση καθόλη τη διάρκεια μιας οικονομικής επιχειρηματικής ζωής (Brancaleone & O'Brien, 2011, Peters, 2016b).

Η παιδαγωγική του χρέους δίνει έμφαση στην βιοπολιτική πειθαρχία, την επιτήρηση της κοινωνίας και την κυβερνησιμότητα των ατόμων. Στο πλαίσιο των οικονομιών χρέους, η ηγεμονία της νεοφιλελεύθερης κυβερνολογικής επιχειρεί και επιτυγχάνει, σε μεγάλο βαθμό, να μετασχηματίσει, να ανταλλάξει τις γνώσεις και τα ατομικά δικαιώματα με την πίστωση και το χρέος (Paraskeva & Macrine, 2015, Peters, 2016a). Οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές δεν προσανατολίζονται στη βελτίωση της κοινωνικής θέσης των ανθρώπων αλλά εστιάζουν στην - μέσω της χρέωσης - ανακατανομή των δυνατοτήτων και των ευκαιριών των ατόμων (Feyes,

2010). Οι αλλαγές στα πεδία της γνώσης και της εργασίας απομειώνουν/περιορίζουν σταδιακά τα (ατομικά και κοινωνικά) δικαιώματα των πολιτών και τα μετατρέπουν σε εμπορικά, καταναλωτικά και αναλώσιμα προϊόντα, ενώ η εμπορευματοποίηση της γνώσης καθιστά τα εκπαιδευτικά αποτελέσματα ποσοτικά, μετρήσιμα και μεταβιβάσιμα. Η γραμματική και η παιδαγωγική του χρέους μεταμορφώνουν/μετασχηματίζουν την εκπαίδευση από μια ατομική διαδικασία και συλλογική χειραφέτηση σε μια ιδιωτική συναλλαγή, σε μια ατομική ευθύνη, σε μια εμπορική δραστηριότητα και καταναλωτική υπηρεσία (Williams, 2006). Οι επιδράσεις στο εκπαιδευτικό υποκείμενο (μαθητή/φοιτητή/εκπαιδευτικό) είναι καταλυτικές καθώς υφίσταται έναν πλήρη μετασχηματισμό και μεταμορφώνεται σε μια ελεγχόμενη, αποδομημένη, επισφαλή και αδύναμη «υποκειμενικότητα» υπό τις πιέσεις μιας κυβερνολογικής που βασίζεται στην οικονομία του χρέους, της διακινδύνευσης και της επισφάλειας (Standing, 2011, Means, 2017, Masquelier, 2019, Vij, 2019).

5. Η χρεωμένη κοινωνία ως επισφαλής και αναλώσιμη κοινωνία.

Το χρέος, οι συμβολισμοί και οι πρακτικές του ασκούν εξουσία που ταξινομεί, εγχαράσσει, παράγει, υποτάσσει, αποκλείει, «τιμωρεί». Η βιοπολιτική του χρέους σηματοδοτεί μια ουσιαστική στροφή στις σχέσεις εξουσίας και την κυριαρχία, επιβάλλει νέες «καταστάσεις εξαίρεσης», επιβάλλοντας στις σύγχρονες κοινωνίες συνθήκες επισφάλειας, αβεβαιότητας και κοινωνικού αποκλεισμού, καθώς το χρέος δεν περιλαμβάνει μόνο την ατομική σφαίρα αλλά και την κοινωνία γενικότερα (Lazzarato, 2015, Di Feliciantonio, 2016).

Την τελευταία δεκαετία, στο πλαίσιο της οικονομικής κρίσης σε ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο, ο μηχανισμός του χρέους βρέθηκε πλέον στην καρδιά της νεοφιλελεύθερης κυβερνο-λογικής και βιοπολιτικής: εκτός από μηχανισμός μακροοικονομικού ελέγχου και αναδιανομής, λειτούργησε και ως μηχανισμός παραγωγής και ελέγχου της υποκειμενικότητας, ατομικής και κοινωνικής (Balibar, 2013, Lazzarato, 2014). Η διαχείριση της κρίσης του χρέους συνδέθηκε απόλυτα με την παραγωγή της χρεωμένης κοινωνίας, μιας κοινωνίας «υπό-το-χρέος». Η κατασκευή του χρεωμένου υποκειμένου (ατομικού και συλλογικού) αποτέλεσε πρωτεύουσα και ξεχωριστή διαδικασία «πραγμοποίησης»: ο χρεωμένος άνθρωπος μετατράπηκε σε «εμπόρευμα», οι πολίτες σε «οφειλέτες», ολόκληρη

η κοινωνία κατέστη χρεωμένη, άρα «αναλώσιμη» (Pasias & Flouris, 2018).

Το χρεωμένο υποκείμενο δεν όφειλε απλά να εξοφλεί το χρέος σε χρήμα, αλλά και σε συμπεριφορές, στάσεις, δραστηριότητες, δεσμεύσεις, χρόνο. Η παιδαγωγική του χρέους παρέπεμψε άμεσα σε μια πειθαρχία ζωής, που συνεπάγεται μια εργασία επί του «εαυτού», μια μόνιμη διαπραγμάτευση καθενός με τον εαυτό του, μια συγκεκριμένη παραγωγή υποκειμενικότητας: αυτή του χρεωμένου ανθρώπου. Ταυτόχρονα υπέδειξε στην κοινωνία τα όρια μεταξύ της χρέωσης και της υπο-χρέωσης (ως κατάστασης και ως ηθικής) καθώς και τις συνέπειες που τις συνοδεύουν (τιμωρία, αποκλεισμός). Η διαχείριση της οικονομικής κρίσης κατέδειξε ότι το χρέος αναδιαμόρφωσε την κυριαρχική, την πειθαρχική και τη βιοπολιτική εξουσία του σε ιδεολογικό, πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο (Αθανασίου, 2012) .

Η «γραμματική του χρέους», όπως εκδηλώθηκε την τρέχουσα δεκαετία και αφορούσε όχι μόνον σε ευρύτερα τμήματα των ευρωπαϊκών κοινωνιών αλλά και σε ολόκληρες χώρες του ευρωπαϊκού, κυρίως, νότου, υπήρξε απολύτως ορατή στο πρόσφατο ελληνικό παράδειγμα της διαχείρισης της κρίσης του χρέους (2010-2015). Η οικονομική κρίση και η διαχείρισή της παρήγαγαν πολλαπλά αποτελέσματα σε ιδεολογικό, πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο. Η κριτική που ασκήθηκε έδωσε έμφαση στα κυρίαρχα διακυβεύματα της πολιτικής (έλλειμμα νομιμοποίησης, δημοκρατίας, διαφάνειας, κοινωνικής συνοχής,) αποτελέσματα της οικονομικής, κοινωνικής και ανθρωπιστικής κρίσης (φτωχοποίηση, περιθωριοποίηση, κοινωνικός αποκλεισμός) και στην αναζήτηση των αιτίων που προκάλεσαν την (οικονομική και πολιτική) χρεωκοπία της χώρας. Σύμφωνα με διάφορες μελέτες της περιόδου, η οικονομική κρίση και η χρεωκοπία της χώρας οφείλονται σε μια σειρά από χρόνιες (οικονομικές και πολιτικές) παθογένειες που αφορούν, μεταξύ άλλων, σε παράγοντες όπως: δομή και διάρθρωση της ελληνικής οικονομίας, εξάρτηση/δεσμεύσεις από το πλαίσιο και τους κανόνες της ΕΕ/ΟΝΕ, πελατειακό σύστημα, λαϊκισμός, κορπορατισμός, 'κράτος-λάφυρο', ελλειμματικές δημοσιονομικές πολιτικές, πολωμένος δικομματισμός, έλλειψη μακρόπνοου σχεδιασμού, κα. (Μαραγκόπουλος, 2010, Τσουκαλάς, 2012, Μητσόπουλος & Πελαγίδης, 2012, Σημίτης, 2012, Παππάς, 2015).

Στο συμβολικό επίπεδο, τόσο η κατασκευή της χρεωκοπημένης κοινωνίας όσο και η πολιτική-οικονομική διαχείριση του «χρεωμένου συλλογικού υποκειμένου» υπήρξε εξαιρετικά εμφανής και διαυγής. Η νεοφιλελεύθερη κυβερνολογική (απομείωση του ρόλου του κράτους, ιδιωτικο-

ποιήσεις, πολιτικές δημοσιονομικής λιτότητας, μείωση των κοινωνικών παροχών, απορρύθμιση εργασιακών σχέσεων) λειτούργησε παράλληλα και εμφατικά με την γραμματική του χρέους (σχέση πιστωτή-οφειλέτη, ηθική προστακτική της αποπληρωμής, συνέπεια/τιμωρία) καλλιεργώντας συγκεκριμένους τύπους ηθικότητας, δέσμευσης και (συν)ενοχής. Την δεκαετία που προηγήθηκε της «κρίσης» καλλιεργήθηκε -μέσω των πολιτικών διακυβέρνησης - ευρύτατα στην κοινωνία μια «ψευδής συνείδηση», ένα μοντέλο πλασματικής ανάπτυξης και απατηλής αναδιανομής του πλούτου, η οποία βασίστηκε στην αύξηση του δημόσιου και ιδιωτικού χρέους (κρατικές παροχές και υπέρμετρη ανάπτυξη της καταναλωτικής πίστης με δάνεια και πιστωτικές κάρτες, κλπ.) με την ευθύνη τόσο του κράτους και των τραπεζών, όσο, φυσικά, και των πολιτών (Λυγερός, 2012, Βαρουφάκης 2014). Η «κρίση χρέους» έθεσε σε κίνδυνο ολόκληρο το τραπεζικό/χρηματιστικό οικοδόμημα και αντιμετωπίστηκε με πολιτικές «δόγματος/ θεραπείας σοκ» (με όρους Klein) που έθεσαν την χώρα σε μακροχρόνιο καθεστώς οικονομικής (ανα)προσαρμογής, αυστηρού δημοσιονομικού ελέγχου και επιτήρησης («μνημονίων»). Οι αποφάσεις και οι συμφωνίες σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο (κυβερνήσεις, κράτος, τράπεζες, ευρωπαίοι και διεθνείς εταίροι) έδωσαν προτεραιότητα στη διάσωση των τραπεζών. Ουσιαστικά, με το πέρασμα των τραπεζικών επισφαλειών στο δημόσιο χρέος επιβλήθηκε «μια οικουμενική οικονομία του χρέους» : ο πολίτης ήταν/είναι ο χαμένος της υπόθεσης (Σταυρακάκης, 2013). Το χρεωμένο υποκείμενο (ατομικό και συλλογικό) έπρεπε να υποστεί τις συνέπειες. Ο homo debitor είχε ήδη κατασκευαστεί και ήταν μελλοντικά προσανατολισμένος: καθένας πλέον είναι «χρεωμένος», υπόλογος και ένοχος έναντι του κεφαλαίου (των αγορών). «Το Κεφάλαιο έχει καταστεί ο Μεγάλος Πιστωτής, ο Οικουμενικός Πιστωτής : δεν είμαστε πια οι κληρονόμοι του προπατορικού αμαρτήματος, αλλά του χρέους των περασμένων γενεών» (Lazzarato, 2014).

Ο ηγεμονισμός της 'αγοράς' δεν συνοδεύτηκε απλώς από την επιβολή πολιτικών λιτότητας και την αύξηση των οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων. Η 'αγορά' λειτούργησε επίσης σε βάρος της πολιτικής, επιδίωξε την έκπτωση του δημόσιου λόγου και χώρου. Το πολιτικό σύστημα ήταν «υπό μνημονιακό έλεγχο» και το θεσμικό/νομικό πλαίσιο αποπληρωμής του χρέους αυστηρά καθορισμένο από τους κανόνες που έθεσαν οι διεθνείς πιστωτές και οι αγορές (Καζάκος, 2011, Μαραβέγιας, 2011). Η διαχείριση της κρίσης του χρέους λειτούργησε σε «καθεστώς έκτακτης ανάγκης» (Αθανασίου, 2012) και επέβαλε μια «κατάσταση εξαίρεσης»

που καθόρισε τα όρια, το πλαίσιο και το περιεχόμενο νέων, επιμέρους μορφών της κρίσης (ιδεολογικής, πολιτικής και κοινωνικής):

α. Ιδεολογική κρίση, που συνοδεύτηκε από την κατάρρευση κυρίαρχων ιδεολογικο-πολιτικών σχηματισμών της μεταπολίτευσης, το τέλος του πολωμένου δικομματισμού και την άνοδο εθνικο-λαϊκιστικών ιδεολογιών και σχηματισμών με κοινό παρονομαστή τις απατηλές υποσχέσεις για την επίλυση/υπέρβαση του χρέους και έμφαση, μεταξύ άλλων, σε μια αντισυστημική-αντιευρωπαϊκή ρητορική, σε μια νέα διχαστική πόλωση (μνημόνιο-αντιμνημόνιο), στην ευκαιριακή υπέρβαση ιδεολογικών ορίων και αξιών μεταξύ αριστεράς/δεξιάς (βλ. διακυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ/ΑΝΕΛ) (Πανταζόπουλος, 2013, Παππάς, 2015, Τερζούδη, 2016).

β. Πολιτική κρίση, η οποία υλοποιήθηκε με κρίσιμες αποφάσεις οι οποίες υπαγορεύθηκαν από εξωεθνικά/εξωθεσμικά κέντρα λήψης αποφάσεων, ελήφθησαν ερήμην της κοινωνίας των πολιτών (βουλευτές, κατά δήλωσή τους, ψήφισαν χωρίς να έχουν διαβάσει τα νομοθετικά κείμενα) και ελέγχονται ως προς τη συνταγματικότητα τους, και β) «κρίση της πολιτικής», που συνοδεύτηκε από πολιτική εκμετάλλευση, απατηλές υποσχέσεις και πολιτική εξαπάτηση (ηγεμονία/επικράτηση του λαϊκισμού, εφαρμογή των ίδιων μνημονιακών πολιτικών από συγκυβερνήσεις δεξιών και αριστερών κομμάτων (ΝΔ/ΠΑΣΟΚ/ΛΑΟΣ/ΔΗΜΑΡ & ΣΥΡΙΖΑ/ΑΝΕΛ), πολιτική μεταστροφή της λαϊκής εντολής στο δημοψήφισμα του 2015, κα.) (Stavrakakis, 2013, Mudde, 2015, Πανταζόπουλος, 2016).

γ. Κοινωνική κρίση, η οποία συνοδεύτηκε από ριζικές αλλαγές (νομικού, θεσμικού και οικονομικού χαρακτήρα) στο χώρο της εργασίας (κατεδάφιση των εργασιακών σχέσεων, ευέλικτες μορφές απασχόλησης, ανεπάρκεια αντισταθμιστικών πολιτικών) με αποτέλεσμα ευρύτερα στρώματα της κοινωνίας να στερηθούν βασικών κοινωνικών και εργασιακών κεκτημένων και δικαιωμάτων (εργασίας, υγείας, πρόνοιας, ασφάλειας) και τέθηκαν σε καθεστώς οικονομικού και κοινωνικού αποκλεισμού (Ματσαγγάνης & Λεβέντη, 2013, Κατσίκας, κα., 2014, Φερώνας, 2019).

Η «κρίση χρέους» συνιστά μια βασική διάσταση της κοινωνικής και της εκπαιδευτικής κρίσης. Οι έννοιες της κρίσης και του χρέους, ανεξαρτήτως της ερμηνευτικής θεώρησης ως κρίσης της πολιτικής ή ως ενδογενούς συστημικής κρίσης του καπιταλιστικού συστήματος έχουν επιδράσει καταλυτικά στις σχέσεις εκπαίδευσης και εργασίας και στο μέλλον της εργασίας. Όροι όπως «γενιά άνεργων», «νέα κατώτερη τάξη», «πρεκαριάτο» χρησιμοποιούνται για να περιγράψουν την νέα γενιά, των

νέων «χρεωμένων υποκειμένων» που στερούνται βασικών κοινωνικών και εργασιακών κεκτημένων και δικαιωμάτων (Means, 2017). Η διαχείριση της 'κρίσης χρέους' με όρους της 'αγοράς' κατέδειξε την αδυναμία, τα προβλήματα τα όρια του διακυβεύματος : Στην αγοραία 'κοινωνία της κρίσης' τα «δικαιώματα» του πολίτη, τα δικαιώματα στη γνώση και στην εργασία μετατρέπονται σε εμπορευματικά, καταναλωτικά και αναλώσιμα προϊόντα. Ο χρεωμένος (άνεργος, φτωχός, αποκλεισμένος) πολίτης ουσιαστικά στερείται των βασικών πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων (εργασία, παιδεία, επικοινωνία, ασφάλεια) (Avis, 2014). Ως 'αγοραίος' πολίτης έχει τη δυνατότητα να «χρεώνεται», δηλ. να συνάπτει συμβόλαια στο πλαίσιο της αγοράς : συμβόλαια ευέλικτων μορφών εργασίας, συμβόλαια δικαιόχρησης της γνώσης, συμβόλαια ορισμένου χρόνου φοίτησης, συμβόλαια διακριτών μορφών πιστοποίησης των προσόντων. Συμβόλαια όμως που (πρέπει να) έχει τη δυνατότητα να «χρεωθεί» και να αποπληρώσει. Στην κοινωνία της αγοράς, όμως, η τραγωδία (ειδικά των αποκλεισμένων) αγοραίων πολιτών δεν αφορά μόνο στην εμπορευματοποίηση της γνώσης (ότι δηλαδή πρέπει να πληρώσουν για αυτήν). Αντίθετα αφορά στην εμπορευματοποίηση των ίδιων. Απλά, έχουν λίγη αξία ως εμπόρευμα για να επενδύσει η αγορά σε αυτούς! (Πασιάς & Φλουρής, 2015).

Η «παιδαγωγική του χρέους» διδάσκει ότι η εκπαίδευση είναι μια υπηρεσία του πελάτη-καταναλωτή που εξαρτάται από την οικονομική του δυνατότητα, δηλ. από το πόσο πόσο χρέος μπορεί να «φορτωθεί», να «αντέξει». Που επιβάλλει ένα συγκεκριμένο είδος ευαισθησίας, ευθύνης και ενοχής βασισμένο στο φόβο της ανασφάλειας, της απώλειας της εργασίας και της αδυναμίας αποπληρωμής του χρέους. Που αλλάζει την έννοια του πολίτη επαναπροσδιορίζοντας το κοινωνικό συμβόλαιο σε υποχρέωση προς τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα. Η «γραμματική του χρέους» μετατρέπει την εκπαίδευση σε διαδικασία εμπορευματικής διαμεσολάβησης και σε καταναλωτικό προϊόν. Δεν έχεις να πληρώσεις δεν καταναλώνεις. Δανείζεσαι για να καταναλώσεις. Άρα χρωστάς την «κατανάλωση» της μάθησης, της εκπαίδευσης την οποία πρέπει να ξεχρεώσεις. Δεν την χρωστάς όμως στην πολιτεία, αλλά στην «χρεωμένη πολιτεία». Το χρέος προτείνει, υποδεικνύει μιαν άλλη μορφή «πολιτείας» της χρεωμένης, άρα «υπόδουλης» πολιτείας. Πολιτείας που εξαρτάται από τη δυνατότητά της να χρεωθεί, από την κρίση του δανειστή να τη δανείσει, από τους όρους και τις προϋποθέσεις του δανεισμού και της αποπληρωμής.

Η επικράτηση του παραδείγματος της «αγοράς» στα πεδία της εκπαίδευσης και της εργασίας που χαρακτηρίζεται από την επιβολή νέων ευέλικτων (flexible), ευελφαλών (flexicure) και επισφαλών (precarious) σχέσεων εργασίας, οδηγεί 'εκ του ασφαλούς' στη διαμόρφωση μιας «επισφαλούς κοινωνίας» (precarious society) και τη συγκρότηση ενός επισφαλούς (μορφωμένου, εξειδικευμένου, πολιτισμένου αλλά και άνεργου) «αγοραίου» ανθρώπινου δυναμικού, του «πρεκαριάτου» (precariat) ως της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτισμικής συνεκδοχής και μετεξέλιξης του σύγχρονου εκπαιδευτικού «προλεταριάτου» στις αγοραίες κοινωνίες της γνώσης (Standing, 2011, Allen & Ainley, 2011, della Porta et al. 2015, Hann & Parry, 2017).

Η επικράτηση της «οικονομίας του χρέους» και των «νεοφιλελεύθερων/αγοραίων» αντιλήψεων και πρακτικών συνδέονται άμεσα με τις απατηλές υποσχέσεις με τις απατηλές υποσχέσεις της νέας μάθησης (l'earning) για το ανθρώπινο κεφάλαιο και την εισαγωγή των εννοιών της *αβεβαιότητας*, της *επισφάλειας* και της *αναλωσιμότητας* στην εκπαίδευση και στην κοινωνία (Brown, Lauder & Ashton, 2011). Ο χρεωμένος πολίτης βρίσκεται αντιμέτωπος πλέον με την πρόκληση της «υποχρεωτικής και «υπό-το-χρέος εκμάθησης» να ζήσει και να επιβιώσει με αβέβαιες επιλογές σε ένα διεθνοποιημένο, παγκοσμιοποιημένο, δυστοπικό περιβάλλον πολιτικής αστάθειας, κοινωνικής απορρύθμισης και οικονομικής διακινδύνευσης (Πασιάς & Φλουρής, 2015).

Επιλεγόμενα: το χρέος διδάσκει, επιβάλλει, χειραγωγεί

Η ιδεολογική, πολιτική και κοινωνική διαχείριση της «κρίσης χρέους» κατέδειξε ότι η «βιοπολιτική του χρέους» συνδέεται απόλυτα με την βιοπαιδαγωγική κυβερνησιμότητα. Η «παιδαγωγική του χρέους» συμβάλλει καταλυτικά στην κατασκευή και στην διαχείριση του «χρεωμένου υποκειμένου». Διδάσκει κοσμοαντιλήψεις, διαμορφώνει απόψεις και ιδέες, υποδεικνύει στάσεις και συμπεριφορές, δημιουργεί προοπτικές. Καλλιεργεί την ηθική της (συν)ενοχής, προωθεί τη δημοκρατική μετάλλαξη, περιστέλλει κοινωνικά και εργασιακά δικαιώματα, επιδιώκει την αδιάφορη, απαθή στάση της κοινωνίας των πολιτών.

Η «παιδαγωγική του χρέους» διδάσκει ότι η πρωτεύουσα αξία που διέπει το κοινωνικό σύστημα είναι η καπιταλιστική αγορά και οι νόμοι της! Ότι η αγορά είναι φυσικό καθεστώς, αναπόφευκτη, αδιάλλακτη! Ότι

δεν υπάρχει σφαίρα της ανθρώπινης και κοινωνικής ζωής που να μην αποτελεί υπο-κείμενο, υπο-σύστημα της αγοράς. Το χρέος διδάσκει ότι η «δημοκρατία» είναι μια αγορά στην οποία η ελευθερία συνίσταται/ περιορίζεται σε μια διαδικασία συναλλαγών στο πλαίσιο που καθορίζεται από τις αγορές. Διδάσκει, επίσης, ότι η διακυβέρνηση του δήμου μπορεί να ελέγχεται σε αποφασιστικό βαθμό από τον λαϊκισμό με απατηλές υποσχέσεις. Η πρόσφατη διαχείριση του χρέους κατέδειξε τα όρια του 'λόγου', του λαϊκίστικου λόγου στη διαμόρφωση της ψευδούς συνείδησης και του ελέγχου των μαζών. Έδειξε τα όρια και την προοπτική της χειραγώγησης (με όρους Orwell) του πλήθους στο όνομα της επίκλησης της «ελευθερίας» του!

Η παιδαγωγική είναι αδιαχώριστη έννοια με την ηθική κανονικοποίηση και τον βιοπολιτικό έλεγχο των μαζών. Η εκπαίδευση «υπό-το-χρέος» δεν είναι παρά μια εκπαίδευση του χρέους, μια «χρεωμένη εκπαίδευση» και ως τέτοια καθίσταται ένας αβέβαιος θεσμός που ελέγχεται από την βιοεξουσία μιας χρεωμένης, επισφαλούς και αναλώσιμης κοινωνίας. Η εκπαίδευση του χρέους ορίζει, καλλιεργεί, αναπτύσσει, προβάλλει υποχρεωτικά την ηθική του χρέους. Αποδοχή, όμως, της ηθικής του χρέους στην εκπαίδευση σημαίνει αποδοχή της ηγεμονίας του χρέους και της επικράτησης ενός σύγχρονου εκπαιδευτικού δαρβινισμού. Αποδοχή της ηγεμονίας του χρέους σημαίνει ότι στην «εκ-παίδευση» του «χρεωμένου υποκειμένου» (μαθητών και εκπαιδευτικών) θα (πρέπει να) συμπεριλαμβάνονται η προδιάθεση της αβεβαιότητας, η πεποίθηση της επισφάλειας και η ετοιμότητα της αναλωσιμότητας….

Βιβλιογραφία

Agamben, G. (2005α). *Homo Sacer. Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή*. Αθήνα: Scripta.

Agaben, G. (2005b). *State of exception*. Chicago : The University of Chicago Press.

Αθανασίου, Α. (2012). *Η κρίση ως «κατάσταση έκτακτης ανάγκης». Κριτικές και Αντιστάσεις*. Αθήνα: Σαββάλας.

Allen, J. & van der Velden, R. (2011). *The Flexible Professional in the Knowledge Society. New Challenges for Higher Education*. Springer.

Allen, M. & Ainley, P. (2011). "The Precariat: the new dangerous class", *International Studies in Sociology of Education*, 21(3), pp. 255-261.

Au, W. (2011). "Teaching under the new Taylorism". *Journal of Curriculum Studies*, 43 (1), pp. 25–45.

Avis, J. (2014). " Beyond NEET : precariousness, ideology and social justice – the 99%". *Power and Education,* 6 (1), pp. 61-72.

Balibar, E. (2013). "Politics of the Debt". *Postmodern Culture*, 23(3), (May 2013), Johns Hopkins University Press.

Ball.S.J. (2003). "The teacher's soul and the terrors of performativity". *Journal of Educational Policy*, 18 (2), pp.215-228.

Ball, S.J. (2004). "Performativities and Fabrications in the Education Economy: Towards the Performative Society". In Ball, S.J. (ed.). *The Routledge Falmer Reader in Sociology of Education*, London: Routledge Falmer, pp. 143-155.

Ball, S.J. (2009). "Lifelong learning, Subjectivity and the Totally Pedagosised Society". In Peters, M.A. et al. (eds). *Governmentality Studies in Education*, Sense Publishers, pp. 201-216.

Ball, S. J., & Olmedo, A. (2013). "Care of the Self; Resistance and Subjectivity under Neoliberal Governmentalities". *Critical Studies in Education, 54* (1), pp. 85-96.

Βαρουφάκης, Γ. (2014). *Η γένεση της μνημονιακής Ελλάδας. Ένα χρονικό της κρίσης*. Αθήνα: Gutenberg.

Barry, A., Osborne, T. & Rose, N. (eds) (1991). *Foucault and Political Reason. Liberalism, neo-liberalism and rationalities of government*. Chicago: The University of Chicago Press.

Beighton, C. (2016). "Payback time? Discourses of lack, debt and the moral regulation of teacher education". *Discourse: Studies in the Cultural Politics of Education*, 37 (1), pp. 30-42.

Bellamy, R. & Kennedy-Macfoy, M. (eds) (2014). *Citizenship. Vol. I: What is Citizenship? Theories of Citizenship: Classic and Contemporary Debates*. London: Routledge.

Bernstein, B. (1989). *Παιδαγωγικοί Κώδικες και Κοινωνικός Έλεγχος.* Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Bernstein, B. (2001). "From Pedagogies to Knowledge". In A. Morais, I. Neves, B. Davies & D. Daniels (eds). *Towards a Sociology of Pedagogy: The Contribution of Basil Bernstein to Research.* New York: Peter Lang, pp. 363-368.

Besley, T. & Peters, M. (2007). *Subjectivity & Truth. Foucault, Subjectivity & the Care of the Self*. N.Y.: Peter Lang.

Bonal, X. & Rambla, X. (2003). "Captured by the Totally Pedagogised Society: teachers and teaching in the knowledge economy". *Globalisation, Societies and Education*, 1 (2), pp. 169-184.

Bourdieu, P. (1990). *The Logic of Practice*, Stanford, CA : Stanford University Press.

Brancaleone,D. &. O'Brien, W. (2011). "Educational commodification and the (economic) sign value of learning outcomes". *British Journal of Sociology of Education,* 32 (4), pp. 501-519.

Brockling, U. (2016). *The Entrepreneurial Self. Fabricating a New Type of Subject*. London: Sage.

Brockling, U., Krasmann, S. & Lemke, T. (eds) (2011). *Governmentality, Current Issues and Future Challenges*. London: Routledge.

Brown, W. (2015). *Undoing the Demos: Neoliberalism's Stealth Revolution*. New York: Zone Books.

Brown, P., Lauder, H. & Ashton, D. (2011). *The Broken Promises of Education, Jobs and Incomes*. Oxford: Oxford University Press.

Burchell, G., Gordon, C. & Miller, P. (eds) (1991). *The Foucault effect: studies in governmentality*. Chicago: University of Chicago Press.

Carnera, A. (2012). "The affective turn: The ambivalence of biopolitics within modern labour and management", *Culture and Organization*, 18(1), pp. 69-84.

Cisney, V. & Moran, N. (eds) (2016). *Biopower. Foucault and Beyond*. Chicago: The University of Chicago Press.

Crouch, C. (2006). *Μεταδημοκρατία*, Αθήνα: Εκκρεμές.

Dardot, P. & Laval, C. (2013). *The New Way of the World: On Neoliberal Society*. London: Verso books.

Deacon, R. (2002). "An analytics of power relations: Foucault on the history of discipline". *History of the Human Sciences,* 15(1), pp. 89-117.

Deacon, R. (2005). "Moral Orthopedics: A Foucauldian Account of Schooling as Discipline", *Telos: Critical Theory of the Contemporary*, No. 130, pp. 84-102.

Dean, M. (2010). *Governmentality. Power and Rule in Modern Society* (2nd edition). London: Sage.

Dekker, J. & Lechner, D. (1999). "Discipline and Pedagogics in history: Foucault, aries, and the history of panoptical education", *The European Legacy: Toward New Paradigms*, 4(5), pp.37-49.

Deleuze, G. (1992). "Postscript on the Societies of Control". *October*, Vol. 59. (Winter, 1992), Cambridge, MA: MIT Press.pp. 3-7.

della Porta, D.,Hanninen,S., Sisiainen, M. & Silvasti, T. (eds) (2015). *The New Social Division. Making and Unmaking Precariousness.* UK, Basignstoke: Palgrave Macmillan.

Depaepe, M. & Smeyers, P. (2008). "Educationalization as an Ongoing Modernization Process". *Educational Theory*, 58(4), pp. 379-389.

Depaepe, M. et al. (2008). "About Pedagogization: From the Perspective of the History of Education". In Smeyers, P. & Depaepe, M. (eds.). *Educational Research: the Educationalization of Social Problems.* Springer, pp. 13-30.

Despain, H. (2017). "*Homo debitor*: money and debt as power relation". *Journal of Critical Realism*, 16(4), pp. 402-415.

Di Feliciantonio, C. (2016). "Subjectification in Times of Indebtedness and Neoliberal/ Austeriy Urbanism". *Antipode*, 48 (5), pp. 1206-1227.

Di Leo, J., Hitchcock, P. & McClenne, S. (eds) (2018).*The Age of Debt*, New York : Routledge.

Dimoulas, K. (2014). "Exploring the impact of employment policy measures in the context of crisis: The case of Greece". *International Social Security Review*, 67 (2), pp. 49-65.

Down, B. (2009). "Schooling, productivity and the enterprising self: beyond market values". *Critical Studies in Education*, 50(1), pp. 51-64.
Eggermont, B. (2001). The choreography of schooling as site of struggle: Belgian primary schools, 1880-1940. *History of Education,* 30 (2), pp.129-140.
Epstein, G.A. (ed.) (2005). *Financialization and the World Economy*. Northampton, MA: Edward Elgar.
Fairclough, N. (2013). Critical discourse analysis and critical policy studies. *Critical Policy Studies*, 7 (2), pp. 177-197.
Federici, S. (2014). "Commoning to Debt: Financialization, Microcredit, and the Changing Architecture of Capital Accumulation". *South Atlantic Quarterly*, 113(2), pp. 231-244.
Feher, M.(2009). "Self-Appreciation; or, The Aspirations of Human Capital". *Public Culture*, 21(1), pp.21-41.
Feyes, A. (2010). "Discourses on Employability: Constituting the Responsible Citizen". *Studies in Continuing Education*, 32(2), pp. 89-102.
Fejes, A. & Nicoll, K. (eds) (2008). *Foucault end Lifelong Learning. Governing the Subject.* London: Routledge.
Foucault, M. (1987). *Εξουσία, γνώση, ηθική*. Αθήνα:, Ύψιλον.
Foucault, M. (1991). «Governmentality». In Burchell, G., Gordon, C. & Miller, P. (eds). *The Foucault effect: studies in* governmentality. Chicago: University of Chicago Press, 87-104.
Foucault, M. (2012). *Η γέννηση της Βιοπολιτικής.* Αθήνα: Πλέθρον.
Fumagalli, A. (2011). "Twenty theses on contemporary capitalism (cognitive biocapitalism)", *Journal of the Theoretical Humanities,* 16 (3), pp. 7-17.
Fumagali, A., Giuliani, A., Lucarelli, S. & Vercellone, C. (2019). *Cognitive Capitalism, Welfare and Labour*. London: Routledge.
Gill, R. & Pratt, A. (2008). "Precarity and Social work. In the Social Factory? Immaterial Labour, Precariousness and Cultural Work". *Theory, Culture and Society*, 25 (7-8), pp. 1-30.
Gillies, D. (2008). "Developing governmentality: conduct and education policy". *Journal of Education Policy*, 23 (4), pp. 415-427.
Giroux, H. (2011). *Zombie Politics and Culture in the Age of Casino Capitalism*. New York: Peter Lang.
Grek, S. (2008). "From Symbols to Numbers: the shifting technologies of education governance in Europe". *European Educational Research Journal*. 7, (2), pp. 208-218.
Grek, S. (2009). "Governing by Numbers: the Pisa 'effect' in Europe", *Journal of Education Policy*, 24 (11), pp. 23-37.
Gutierrez, R. (2014). "Welfare Performance in Southern Europe: Employment Crisis and Poverty Risk". *South European Society and Politics*, 19(3), pp. 371-392.
Guttmann, R. & Plihon, D. (2010). 'Consumer debt and financial fragility". *International Review of Applied Economics*, 24(3), pp. 269-283.

Hann, C. & Parry, J. (eds) (2018). *Industrial labour on the Margins of Capitalism. Precarity, Class and the Neoliberal Subject*. New York: Berghahn.

Hardt, M. (1999). "Affective Labor". *boundary 2*, 26 (2), pp. 89-100.

Hardt, M. and Negri, A. (2002). *Αυτοκρατορία*, Αθήνα: Scripta.

Howarth, D. (2008). *Η έννοια του λόγου*. Αθήνα: Πολύτροπον.

Καζάκος, Π. (2011). *Μετά το «Μνημόνιο». Οικονομική Πολιτική στην Ελλάδα υπό Διεθνή Έλεγχο*. Αθήνα: Πατάκης.

Κατσίκας, Δ., Καρακίτσιος, Α., Φιλίνης, Κ. & Πετραλιάς, Α. (2014). *Έκθεση για το κοινωνικό προφίλ της Ελλάδας σε σχέση με τη φτώχεια, τον κοινωνικό αποκλεισμό και την ανισότητα πριν και μετά από την εκδήλωση της κρίσης*, Παρατηρητήριο για την Κρίση, Αθήνα: Δεκέμβριος 2014.

Κατσούλης, Η. (2012). *Η επιστροφή της Πολιτικής. Χρηματοπιστωτικός καπιταλισμός και «νέα» παγκοσμιοποίηση*. Αθήνα: Ποταμός.

Klees, S. (2016). "Human Capital and Rates of Return: Brilliant Ideas or Ideological Dead Ends?". *Comparative Education Review*, 60(4), pp.644-672.

Laclau, E., Mouffe, C. (1985). *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical democratic Politics*, London: Verso.

Landahl, J. (2013). The eye of power(-lessness): on the emergence of the panoptical and synoptical classroom. *History of Education,* 42(6), pp.803-821.

Lapavitsas, C. (2009). "Financialised Capitalism: Crisis and Financial Expropriation". *Historical Materialism*, 17, pp.114-148.

Lawn, M. & Grosvenor, I.D. (2005). *Materialities of Schooling: Design - Technology - Objects - Routines,* Oxford: Symposium Books.

Lazzarato, M. (1996). "Immaterial Labour" pp. 133-47. In M. Hardt & P. Virno (eds). *Radical Thought in Italy: A Potential Politics.* Minneapolis: University of Minnesota Press, pp. 133-47.

Lazzarato, A. (2009). "Neoliberalism in Action: Inequality, Insecurity and the Reconstitution of the Social. *Theory, Culture & Society*, 26(6), pp. 109-133.

Lazzarato, M. (2014). *Η κατασκευή του χρεωμένου ανθρώπου. Δοκίμιο για την νεοφιλελεύθερη κατάσταση. Αθήνα : Αλεξάνδρεια.*

Lazzarato, M. (2015). *Governing by Debt*. Los Angeles: Semiotext(e), Intervention series 17.

Lee, J. Cheslock, J. Maldonado-Maldonado, A. & Rhoades, G. (2005). "Professors as knowledge workers in the new global economy". In: J.C.Smart. (ed). *Higher Education: Handbook of Theory and Research*, Vol. XX, Springer, pp. 55-132.

Lemke, T. (2001). «The birth of bio-politics»: Michel Foucault's lecture at the College de France on neo-liberal governmentality». *Economy and Society,* 30(2), 190-207.

Lemke, T. (ed). (2011). *Bio-politics. An Advanced Introduction*. N.Y.: New York University Press.

Lumby, J. (2009). "Performativity and identity: mechanisms of exclusion". *Journal of Education Policy*. 24 (3), pp. 353-369.

Λυγερός, Σ. (2012). *Από την Κλεπτοκρατία στην Χρεωκοπία*. Αθήνα : Πατάκης.
Macrine, S. (2016). "Pedagogies of Neoliberalism". In: Springer, S., Birch, K.& MacLeavy, J. (eds). *The Routledge Handbook of Neoliberalism* (ch.26), Abingdon: Routledge, pp.308-319.
Mahmud, T. (2013). "Debt and discipline: Neoliberal political economy and the working classes". *Kentucky Law Journal*, 101(1), pp.1-54.
Mahmud,T. (2015). "Precarious Existence and Capitalism: A Permanent State of Exception", *Southwestern Law Review*, 44(4), pp. 699-726.
Μαραβέγιας, Ν. (2011). *Εκατό κομμάτια της κρίσης στην Ελλάδα, στην Ευρώπη, στον Κόσμο*. Αθήνα: Παπαζήσης.
Μαραγκόπουλος, Α. (επιμ) (2010). *Ο Χάρτης της Κρίσης. Το τέλος της αυταπάτης*. Αθήνα: Τόπος.
Marazzi, C. (2010). *The Violence of Financial Capitalism*. Los Angeles: Semiotext(e).
Masquelier, C. (2019). "Bourdieu, Foucault and the politics of precarity". *Distinktion: Journal of Social Theory*, 20(2), pp. 135-155.
Matsaganis, M. (2012). "Social policy in hard times: The case of Greece". *Critical Social Policy*, 32(3), pp. 406-421.
Ματσαγγάνης, Μ. & Λεβέντη, Χ. (2013). *Η ανατομία στη φτώχεια της Ελλάδας του 2013*. Ομάδα Ανάλυσης Δημόσιας Πολιτικής / Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Ενημερωτικό Δελτίο 5/2013.
Means, A. (2017a). "Generational Precarity, Education & the Crisis of Capitalism: Conventional, Neo-Keynesian and Marxian Perspectives". *Critical Sociology*, 43(3), pp. 339-354.
Means, A.J. (2017b). "Education for a Post-Work Future: Automation, Precarity and Stagnation". *Knowledge Cultures*, 5(1), pp. 21-40.
Μητσόπουλος, Μ. & Πελαγίδης, Θ. (2012). *Κατανοώντας την κρίση στην Ελλάδα*. Αθήνα : Ψυχογιός.
Mikl-Horke, G. (2010). "Social Knowledge for Financial Markets". *Journal of Social Science Education*, 9 (2), pp. 6-15.
Moulier Boutang, Y. (2011). *Cognitive Capitalism*. Cambridge: Polity Press.
Mudde, C. (2015). *Σύριζα: Η διάψευση της λαϊκιστικής υπόσχεσης*. Αθήνα : Επίκεντρο.
Νίτσε, Φ. (2005). *Γενεαλογία της Ηθικής*, εκδ. Νησίδες, Θεσσαλονίκη.
Normand, R. (2016). *The Changing Epistemic Governance of European Education*, Switzerland: Springer International Publishing.
Oberprantacher, A. & Siclodi, A. (2016a). "Introducing a Contorted Subject called 'Subjectivation'. In : Oberprantacher, A. & Siclodi, A. (eds). *Subjectivation in Political Theory and Contemporary Practices*. UK: Palgrave MacMillan, pp. 1-24.
Oberprantacher, A. & Siclodi, A. (eds) (2016b). *Subjectivation in Political Theory and Contemporary Practices*. UK: Palgrave MacMillan.
Olssen, M. (2006). "Understanding the mechanisms of neoliberal control: lifelong learning, flexibility and knowledge capitalism". *International Journal of Life-*

long Education. 25 (3), pp.213-230.

Ong, A. (2006). *Neoliberalism as Exception: Mutations in Citizenship and Sovereignty*. USA: Duke University Press.

Ozga, J, Dahler-Larsen, P, Segerholm, C. & Simola, H. (eds) (2011). *Fabricating Quality in Education: Data and Governance in Europe*, London: Routledge.

Πανταζόπουλος, Α. (2013). *Ο αριστερός εθνικολαϊκισμός (2008-2013)* . Αθήνα: Επίκεντρο.

Πανταζόπουλος, Α. (2016). *Ο αριστερός εθνικολαϊκισμός. Από την Αντιπολίτευση στην εξουσία*. Αθήνα: Επίκεντρο.

Παππάς, Τ. (2015). *Λαϊκισμός και κρίση στην Ελλάδα*, Αθήνα: Ίκαρος.

Paraskeva, J. & Macrine, S. (2015). "Neoliberal Pedagogy of Debt vs. Debtor Pedagogy: Commodity in Education". In: Peters, M., Paraskeva, J. & Beasley, T. (eds). *The Global Financial Crisis and Educational Restructuring*. New York: Peter Lang, pp. 209-234.

Pasias, G. & Roussakis, Y. (2012). "Who marks the bench?" A critical review of the neo-European educational "paradigm", *Journal for Critical Education Policy Studies*, 10 (1), pp. 127-141.

Pasias, G. & Flouris, G. (2018). "Citizenship "in Debt" : Towards a precarious european identity". In: Karakatsani, D., et al. (eds). *Identity in times of Crisis, Globalization and Diversity: Practice and Research Trends*, 17th CiCea & Jean Monnet International Conference Proceedings, University of the Peloponnese, University of Patras and CiCea, Corinth, GR, Patras, GR., pp. 497-507.

Πασιάς, Γ. & Φλουρής, Γ. (2015). «Ο σύγχρονος αποικισμός της γνώσης και η εκπαίδευση της επισφάλειας και της αβεβαιότητας, Πρακτικά του 7ου Συνεδρίου Ιστορίας Εκπαίδευσης (27-30/6/2014), http://eriande-elemedu.e-millescreations. com /art/ uploads/olomeleia.pdf, σσ. 18-30.

Πασιάς, Γ., Φλουρής, Γ. & Φωτεινός, Δ. (2016). *Παιδαγωγική και Εκπαίδευση*. Αθήνα: εκδ. Γρηγόρη.

Perryman, J. (2006). "Panoptic performativity and school inspection regimes: disciplinary mechanisms and life under special measures". *Journal of Education Policy*. 21 (2), pp. 147-161.

Peters, M.A. (2001). "Education, enterprise culture and the entrepreneurial self: A foucauldian perspective". *Journal of Educational Enquire*, 2 (2), pp. 58-71.

Peters, M. A. (2016a). "Biopolitical Economies of Debt," *Analysis and Metaphysics*, No.15, pp. 7-19.

Peters, M.A. (2016b). " Education, neoliberalism, and human capital: homo economicus as 'entrepreneur of himself". In: Springer, S., Birch, K. & MacLeavy, J. (eds). *The Routledge Handbook of Neoliberalism* (ch.25). Abingdon: Routledge, pp.297-307.

Peters, M.A., Besley, A.C., Olssen M., Maurer, S. & Weber, S. (2009). *Govermentality Studies in Education*. Rotterdam : Sense Publishers.

Peters, M., Besley, T. & Araya, D. (eds.) (2013). *The New Development Paradigm: Education, Knowledge Economy and Digital Futures*. New York: Peter Lang.

Peters, M. & Reveley, J. (2014). "Retrofitting Drucker: knowledge work under cognitive capitalism," *Culture and Organization,* 20 92), pp.135-151.

Peters, M. A., Paraskeva, J., & Besley, T. (eds.) (2015). *The Global Financial Crisis and the Restructuring of Education*. New York: Peter Lang.

Phillips, L. & Jorgensen, M. (2009). *Ανάλυση Λόγου. Θεωρία & Μέθοδος*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Pierce, C. (2013) . *Education in the Age of Cognitive Biocapitalism*. UK: Palgrave Macmillan.

Read, J. (2009). "A Genealogy of Homo-Economicus: Neoliberalism and the Production of Subjectivity", *Foucault Studies*, 6, pp. 25-36.

Rosenberg, A. & Milchman, A . (2009). "The *Final* Foucault: Government of Others and Government of the Self". In: Binkley,S. & Capetillo, J., *A Foucault for the 21st Century:Governmentality, Biopolitics and Discipline*. UK: Cambridge Scholars Publishing, pp.62-71.

Σημίτης, Κ. (2012). *Ο εκτροχιασμός*. Αθήνα: Πόλις.

Simons, M. (2006). "Learning as Investment: Notes on Governmentality and Biopolitics." *Educational Philosophy and Theory*, 38(4), pp. 523-540.

Simons, M. & Masechelein, J. (2008). "The governmentalization of learning and the assemblage of a learning apparatus". *Educational Theory*, 58 (4), pp. 391-415.

Singh, M. & Harreveld, B. (2014). *Deschooling L'earning. Young Adults and the New Spirit of Capitalism*. London: Palgrave Macmillan.

Sinn, H.-W. (2010). *Casino Capitalism: How the Financial Crisis Came About and What Needs to be Done Now*. Oxford: Oxford University Press.

Spring, J. (2015). *Economization of Education: Human Capital, Global Corporations, Skills-Based Schooling*. New York: Routledge.

Standing, G. (2011). *The precariat: the new dangerous class*, London: Bloomsbury.

Stavrakakis, Y. (2013). "Debt Society Greece and the Future of Post-democracy," *Radical Philosophy,* 181 (Sept/Oct), pp.33-38.

Σταυρακάκης, Γ. (2013). «Η χώρα μου είναι αποικία μιας πιο μεγάλης αποικίας. Ανατομία του χρέους: Η εξουσία της ηθικής και το ανήθικο της εξουσίας». περ. *Χρόνος*, τ.1, Μάϊος 2013.

Suliman, S. & Weber, H. (2019). "Global development and precarity: a critical political analysis", *Globalizations*, 16(4), pp. 525-540.

Taylor Webb, P., Gulson, K. & Pitton, V. (2014). "The neo-liberal education policies of epimeleia heautou: caring for the self in school markets". *Discourse: Studies in the Cultural Politics of Education,* 35(1), pp. 31-44.

Τερζούδη, Α. (2016). *Αριστερός και Δεξιός Λαϊκισμός στον Δημόσιο Λόγο. Μια συγκριτική προσέγγιση*. Διπλωματική εργασία. ΑΠΘ/Τμήμα Πολιτικών Επιστημών, Θεσσαλονίκη.

Τσουκαλάς, Κ. (2012). *Ελλάδα της Λήθης και της Αλήθειας. Από την μακρά εφηβεία στην βίαιη ενηλικίωση*. Αθήνα : Θεμέλιο.
Turner, B.S. (ed) (1993). *Citizenship and Social The*ory. London: Sage.
Uluorta, H. & Quill, L. (2009). "In pursuit of the knowledge worker: educating for world risk society". *International Studies in Sociology of Education*, 19(1),pp.37-51.
Φερώνας, Α. (2019). *Κοινωνικός Αποκλεισμός και Κοινωνική Αλληλεγγύη στην Ελλάδα της Κρίσης*. Αθήνα: Διόνικος.
Vij, R. (2019). "The global subject of precarity". *Globalizations*, 16(4), pp. 506-524.
Williams, J. (2006). "The Pedagogy of Debt". *College Literature*, 33(4), pp. 155–169.
Wodak, R. & Meyer, M. (eds) (2001). *Methods of Critical Discourse Analysis*. London: Sage.

Abstract

The concept of "debt" has been a central issue during the current decade (2010-20), connected to various "moments" and dimensions of "crisis" (economic, political, social, educational), both at national and international level. The "grammar of debt" encompasses discourses and practices concerning the "grammar of schooling" as well as new forms of governmentality and of "bio-political control". 'Debt' shapes the "conduct of conduct", exerts power which teaches, classifies, engraves, manipulates, subjugates, excludes and 'punishes'. The paper attempts to critically analyze the educational paradigm shift, imposed by the "pedagogy of the debt", that is controlled by the domination of the 'market driven ideology', the financialization of the economy, as well as of the neoliberal "tecno-preneurial" rationale. It will be argued that the hegemonic ideotypes and imaginaries of the "debt society" and the making of the indebted man, the "homo-debitor", are strictly associated with the formation of a new "state of exception" agenda, leading to an economic and social dystopia and of a risk, precarious and expendable society.

Key-words: .....